

The Pioneering Use of the Concept of ‘Irān-zamīn’ in the Ṭabaqāt-i Nāṣirī¹

Yazdan Farrokhi²

Received: 2025/06/07

Accepted: 2025/12/11

Abstract

The oldest source for the concept of “Irān-zamīn” post-Mongol conquest is often cited as Baydāwī’s *Nizām al-Tawārīkh* (674 AH). However, earlier, Minhāj-i Sirāj Jūzjānī used this term consciously in his *Ṭabaqāt-i Nāṣirī* (c. 655-658 AH), composed outside Mongol rule. This descriptive-analytical study examines the semantic significance of “Irān-zamīn” in Jūzjānī’s historiography, asking: what is the historical importance of his use of “Iran”? It hypothesizes that, written beyond conquered lands and employing concepts like *dār al-Islām* and *dār al-kufr*, his narrative deliberately uses “Irān-zamīn” instead of *dār al-Islām*, granting it special significance. The findings emphasize the term’s semantic importance, demonstrating that Jūzjānī’s broad application of “Iran” and “Irān-zamīn” for post-Islamic and contemporary Iranian dynasties represents a novel, pioneering approach in the period’s historiography.

Keywords: Ṭabaqāt-i Nāṣirī, Minhāj-i Sirāj Jūzjānī, Historiography, Mongol rule, Irān-zamīn, Dār al-Islām

Introduction

This article examines the concept of “Irān-zamīn” (the Land of Iran) in the historiographical work “Ṭabaqāt-i Nāṣirī” by Minhāj-i Sirāj Jūzjānī (composed circa 655-658 AH / 1257-1260 CE). Existing scholarship often attributes the earliest post-Mongol political-administrative use of this concept to “Nizām al-Tawārīkh” by Qāḍī Baydāwī (composed 674 AH / 1275 CE). However, this research demonstrates that Jūzjānī, writing from outside the direct control of the Mongols (in Delhi), earlier and more consciously reflected the conceptual shift from “Dār al-Islām” (Abode of Islam) to “Irān-zamīn” following the collapse of the Abbasid Caliphate (656 AH / 1258 CE) and the Mongol conquest, establishing his pioneering role in this regard. The main research question is: What is the historical significance of the use of the term “Irān” in Ṭabaqāt-i Nāṣirī? The hypothesis posits that, given the work’s composition outside Mongol-conquered territories and the author’s expertise in concepts like “Dār al-Islām” and “Dār al-Kufr,” the extensive and varied use of “Irān-zamīn” is a deliberate and insightful reflection of a profound understanding of the transformation in the political identity of the former Caliphate’s lands.

Methodology

This study employs a descriptive-analytical approach and a historical research

1. DOI: 10.22051/hph.2025.51401.1816

2. Associate Professor at the Department of The History, Payame Noor University (PNU), Tehran, Iran. y_farrokhi@pnu.ac.ir

Print ISSN: 2008-8841/ Online ISSN: 2538-3507

method. Data were collected through library research and qualitative-quantitative content analysis of the text of "*Ṭabaqāt-i Nāṣirī*." The focus is on identifying, classifying, and analyzing all instances of the word "Irān" and related compounds (such as Irān-zamīn, Malik-i Irān, Bilād-i Irān) within the text. These usages are then comparatively analyzed across three historical contexts: "Ancient Iran," "Islamic Iran up to the Mongol invasion," and "Contemporary Iran (the Mongol period)." This analysis aims to trace the semantic evolution and significance of its application in each period. Furthermore, to demonstrate Jūzjānī's pioneering status, the findings are compared with contemporary or earlier texts such as Ibn al-Athīr's "*al-Kāmil*," Juwaynī's "*Tārīkh-i Jahāngushāy*," and Baydāwī's "*Nizām al-Tawārīkh*."

Discussion & Findings

The examination of "*Ṭabaqāt-i Nāṣirī*" reveals that the term "Irān" and its related compounds are used at least 40 times with notable diversity (approximately 30 different combinations like "Malik-i Irān," "Zamīn-i Irān," "Diyār-i Irān," and "Bilād-i Irān"). Qualitative and quantitative analysis indicates the following:

Usage in the Ancient Period: 9 instances (22.5%), primarily referring to the realm of mythical and ancient Iranian kings, aligning with earlier historiographical tradition.

Usage for Iranian-Islamic Dynasties: 15 instances (37.5%), which is innovative. Jūzjānī employs concepts like "Shāhī-i Irān," "Takht-i Irān," and "Pādshāh-i Irān" not only for the ancient period but also for post-Islamic Iranian dynasties, including the Ghaznavids, Seljuqs, and especially the Khwārazmshāhs. This reflects his effort to attribute an Iranian identity to these dynasties within the framework of Iranian history.

Usage for the Contemporary Period (Mongol Realm): 16 instances (40%), representing the most frequent and significant usage. Jūzjānī repeatedly refers to territories under Mongol control, including the realm that later became the Ilkhanate, as "Irān," "Mamlīkat-i Irān," "Bilād-i Irān va 'Ajam," etc. This usage is contemporaneous with or even precedes the composition of "*Nizām al-Tawārīkh*."

Conscious Understanding of Conceptual Shift: Jūzjānī explicitly acknowledges the end of the "rule of Dār al-Islām" and the establishment of the "rule of Dār al-Kufr" following the Mongol invasion. In this political-identity vacuum, he employs "Irān-zamīn" as a concept rooted in the historical and geographical memory of the region, which coincided with the territory under Mongol (and later Hülegü's) control. This choice is deliberate and stems from his unique position in Delhi, away from the Mongol power center, allowing him a broader perspective on these transformations.

Conclusion

The outcome of this research emphasizes the pioneering role of Minhāj-i Sirāj Jūzjānī's "*Ṭabaqāt-i Nāṣirī*" in reconstructing and reviving the concept of "Irān-zamīn" as a contemporary political-administrative term in the mid-7th century AH. While previous studies have predominantly focused on texts produced within the Ilkhanid realm like "*Nizām al-Tawārīkh*," this article demonstrates that Jūzjānī, through his earlier composition and from an external vantage point (India), discerned the major shift from "Dār al-Islām" to "Irān-zamīn" after the fall of Baghdad and reflected it in his work. The extensive, diverse, and conscious application of this concept for post-Islamic Iranian dynasties and, crucially, for the Mongol realm, not only confirms his historical precedence but also highlights the continuity of the historical memory of Iran and the role of historians in redefining political identity during periods of crisis and major transformation.

References

- Ali Beigi, Fahimah (2014). "ĵawzĵānī Abū 'Amr 'Otmān b. Serāj al-Dīn Moḥammad." *Encyclopedia of the Islamic World*, vol. 11, pp. 360–362. [In Persian]
- Aghajari, Seyed Hashem and Fazlinejad, Ahmad (2009). "The Revival of the Concept of "Iran" in Hamdollah Mostowfi Qazvini's Works". *Journal of "Historical Perspective & Historiography"*, no. 19, pp. 1–27. [In Persian]
- Allahyari, Fereidun (2003). "Restoration of the Concept of Iran in Hamedani's Jame'utavarikh." *National Studies*, no. 15, pp. 49–67. [In Persian]
- Ashraf, A (2006), "Iranian Identity iii. Medieval Islamic", *EIr*, online edition, available at <https://www.iranicaonline.org/articles/iranian-identity-iii-medieval-islamic-period/> (accessed on August 29, 2016).
- Bal'amī, Moḥammad b. Moḥammad (1999). *Tārīk-nāma-ye Ṭabarī*. Ed. Mohammad Roshan. Tehran: Šedā wa Sīmā-ye Ğomhūrī-ye Eslāmī-ye Īrān. [In Persian]
- Bahār, Moḥammad-Taqī (1976). *Sabk-šenāsī*. Tehran: Parastū.
- Bayani, Shirin (1991). *Religion and State in Iran during the Mongol Era*. Tehran: Našr-e Dānešgāhī. [In Persian]
- Bayzāwī, 'Abdallāh b. 'Omar (2003). *Nizām ul-Tawārīk*. Ed. Mir Hashem Mohaddes. Tehran: Mawqūfāt-e Doktor Afšār. [In Persian]
- Bosworth, C. E (1978). "The Heritage of Rulership in Early Islamic Iran and the Search for Dynastic Connections with the Past", *Iranian Studies*, Vol. 11, No. 1/4, pp.7-34.
- Bosworth, C. E. (2010a). "MENHĀJ-e SERĀJ", *EIr*, online edition, available at <https://www.iranicaonline.org/articles/menhaj-seraj/> (accessed on November 5, 2014).
- Bosworth, C. E. (2010b). "ṬABAQĀT-E NĀŠERĪ", *EIr*, online edition, available at <https://www.iranicaonline.org/articles/taqaat-naseri/> (accessed on October 26, 2012).
- Daneshpajouh, Mostafa (2014). "Dār ul- Eslām (1)." *Encyclopedia of the Islamic World*, vol. 16, pp. 680–689. [In Persian]
- Zabihi, Rahman (2005). "Mīnhāj Sīrāj." *Encyclopedia of Persian Language and Literature*. Tehran: Farhangestān-e Zabān, vol. 6, pp. 243–246. [In Persian]
- Dīnavarī, Abū Ḥanīfa (1945). *Aḵbār ul-Tīwāl*. Ed. A. Amer and J. Shayal. Qom: al-Šarīf al-Razī. [In Arabic]
- Eqbal, Abbas (2001). *Mongol History and the Early Timurid Period*. Tehran: Nāmāk. [In Persian]
- Fazlinejad, Ahmad (2014). "Iran Zamin in Historiography of Ilkhanids and Mamluks." *Historical Researches of Iran and Islam*, no. 15, pp. 171–196. [In Persian]
- Gardīzī, 'Abd ul-Ḥayy (2005). *Zayn ul-aḵbār*. Ed. Rahim Rezazadeh Malek. Tehran: Anjoman-e Ātār wa Mafāker-e Farhangī. [In Persian]
- Gohari Kakhki, Mahshid, and Yahaghi, Mohammad Jafar (2020). "Manifestation of the Concept of Iran in the Ilkhanid Era (According to the Historical Epics)." *Studies in Iranology*, no. 10, pp. 181–203. [In Persian]
- ĵūzĵānī, Abū 'Omar (1984). *Ṭabaqāt-e Nāšerī*. Ed. Abd al-Hayy Habibi. Tehran: Donyā-ye Ketāb. [In Persian]
- ĵūvaynī, 'Aṭā-Malek (2006). *Tārīk-e ĵahāngošā-ye ĵūvaynī*, Ed. Mohammad Qazvini. Tehran: Donyā-ye Ketāb. [In Persian]
- Hassan Doost, Mohammad (2014). *Etymological Dictionary of the Persian Language*. Tehran: Farhangestān-e Zabān-e Fārsī. [In Persian]
- Hazrati, Hassan (2022). "An introduction to the thematic and native periodization of

- Iran's history." *Journal of "Historical Perspective & Historiography"*, no. 29, pp. 105–133. [In Persian]
- Homām, Mohammad b. Fereydūn (1972). *Dīvān-e Homām Tabrīzī*. Ed. Rashid Eyyazi. Tabriz: Mo'asseseh-ye Tārīk wa Farhang-e Īrān. [In Persian]
- Ibn Abi al-Ḥadīd, 'Abd ul-Ḥamīd (1943). *Šarḥ-i Nahj ul-balāgha*. Qom: Maktabat Āyatallāh al-'Uzmā Mar'ašī Najafī. [In Arabic]
- Ībn al-Aḫḫār, 'Izz al-Dīn 'Alī (1965). *Al-Kāmīl fī al-Tārīk*. Beirut: Dār Šādīr. [In Arabic]
- Ībn al-Balkī (1995). *Fārs-nāma*. Ed. Mansour Rastgar Fasaei. Shiraz: Bonyād-e Fārs-šenāsī. [In Persian]
- Jafarian, Rasoul (2004). "The extent of the Iranian territory in the middle of the eighth century AH." website of the Specialized Library of Islamic History, available at: <https://historylib.com/articles/411> (Dastrasi: 20 Bahman 1383). [In Persian]
- Krawulsky, D. (1978). *Īrān—Das Reich der Īlhāne: Eine topographisch—historische Studie*, Weisbaden.
- Krawulsky, Dorothea (1993). "Muṣṭalah Īrān al-qawmī wa i'adat ihyā'ihī fī 'aṣr al-īlhāniyīn al-muḡūl." *Al-'Arab wa Īrān, Dirāsāt fī al-tārīk wa al-adab min al-manzūr al-īdiyūlūḡī*. Beirut: Dār al-Muntaḥab al-'Arabī lil-Dirāsāt wa al-Naṣr wa al-Tawzī', pp. 67–86. [In Arabic]
- MacKenzie, David Neil (1998). "ĒRĀN, ĒRĀNŠAHR", *EIr*, online edition, available at <https://www.iranicaonline.org/articles/eran-eransah> (accessed on March 17, 2015).
- Madelung, W. (1969). The Assumption of the Title Shāhānshāh by the Būyids and "The Reign of the Daylam (Dawlat Al-Daylam)." *Journal of Near Eastern Studies*, 28(3), 168–183.
- Melville, Ch (2001). "From Adam to Abaqa: Qādī Baiḏāwī's Rearrangement of History", *Studia Iranica*, 30/1, pp. 67–86.
- Mobīn, Abū al-Ḥassan (2003). "Ṭabaqāt-e Nāserī yā Tārīk-e Īrān wa Eslām." *Ā'ina-ye Mīrāt*, no. 21, pp. 132–141.
- Matini, Jalal (2003). "An explanation of the use of the word Iran in the article Iran in history." *Īrān-šenāsī*, no. 60, pp. 778–779. [In Persian]
- Mostawfī, Ḥamdollāh (2017). *Nozhat ul-Qolūb*. Ed. Mir Hashem Mohaddes. Tehran: Safīr Ardehāl. [In Persian]
- Nizāmī, Ilyās b. Yūsuf (2010). *Haft peykar*. Ed. Behroz Sarvatiyan. Tehran: Amīr Kabīr. [In Persian]
- Rašīd al-Dīn Faḏlallāh (2015). *jāme' ul-Tawārīk: Tārīk-e mobārak-e Ġāzānī*. Ed. Mohammad Roshan and Mostafa Mosavi. Tehran: Mīrāt-e Maktūb. [In Persian]
- Rāvandī, Mohammad (1985). *Rāhat ul-ṣodūr wa Āyat ul-Surūr dar Tārīk-e Āl-e Saḷjūq*. Ed. Mohammad Eqbal. Tehran: Amīr Kabīr. [In Persian]
- Robinson, Chase F. (2003). *Islamic Historiography*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Spuler, B (1955). *Die Mongolen In Iran*, Berlin: Akademie Verlag. [In Persian]
- Sadrinia, Baqer (1995). "A study on the term "Iranian Enclosed Countries." *Īrān-šenāht*, no. 1, pp. 65–87. [In Persian]
- Sajjadi, Zia al-Dīn (1986). "The Name of Iran in the First Persian Poems." *Dr. Mahmoud Afshar's Anthology: Volume Two, Including Thirty Articles, Edited by Iraj Afshar and Karim Esfahanian, Tehran: Endowments Foundation, pp. 748–759*. [In Persian]
- Sajjadi, Seyyed Sadeq and Alamzadeh, Hadi (2022). *Historiography in Islam*. Tehran: SAMT. [In Persian]

- Sharafī, Mahboobeh (2013). *Life, Times and Historiography, Wasaf Shirazi*. Tehran: Pažūheškada-ye Tārīk-e Eslām. [In Persian]
- Salarishadi, Ali (2015). "Position and Relation of Ilkanid Historians Toward Ibn al-Athir: Conflict and Contradiction," *Journal of "Historical Perspective & Historiography"*, no. 15, pp. 35-60.
- Tabatabaei, Seyyed Javad (2011). *Ḳājeḥ Neẓām ul-Molk Ṭūsī: Goftār dar tamaddon-e farhangī*. Tehran: Negāh-e Mo'āṣer. [In Persian]
- Ṭabarī, Moḥammad b. ĵarīr (bītā/ n.d.). *Tārīk al-Omam wa al-Molūk*. Ed. Moḥammad Abul-Fazl Ebrahim. Beirut: n.p. [In Arabic]
- Torkamani Azar, Parvin (2013). *Historiography in Iran: From the Beginning of the Islamic Period to the Mongol Invasion* Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies. [In Persian]
- Yāqūt Ḥamawī (1995). *Mo'jam ul-Boldān*. Beirut: Dār Ṣādīr. [In Arabic]
- Zahīrī Nišābūrī (2021). *Saljūq-Nāmeḥ*. Ed. Alexander Morton. Tehran: Mīrāt-e Maktūb. [In Persian]

©2025 Alzahra University, Tehran, Iran. This article is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC-ND 4.0 license) (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

پرویشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

دو فصلنامه علمی تاریخ نگری و تاریخ نگاری دانشگاه الزهراء (س)
سال سی و چهارم، دوره جدید، شماره ۳۴، پیاپی ۱۱۹، پاییز و زمستان ۱۴۰۳
مقاله علمی - پژوهشی
صفحات ۱۹۲-۱۶۳

پیشگامی طبقات ناصری در کاربرد مفهوم «ایران زمین»^۱

یزدان فرخی^۲

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۳/۱۷

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۲۰

چکیده

درباره کاربرد و اطلاق مفهوم «ایران زمین» در دوره پس از تسلط مغول، کهن ترین منبع تاریخی، نظام التواریخ بیضاوی (تألیف ۶۷۴ هـ.ق) معرفی شده است. این در حالی است که پیش تر و بیرون از قلمرو مغولان، منهای سراج جوزجانی در طبقات ناصری (حدود ۶۵۸-۶۵۵ هـ.ق) این مفهوم را به شیوه ای آگاهانه و معنادار در روایت تاریخی خود به کار برده است. براین اساس، پژوهش حاضر باهدف نشان دادن اهمیت و دلالت های معنایی «ایران زمین» در تاریخ نگاری جوزجانی و با رویکردی توصیفی - تحلیلی، در پی پاسخ به این پرسش اصلی است: اهمیت تاریخی کاربرد اصطلاح «ایران» در طبقات ناصری چیست؟ همچنین فرضیه مقاله چنین است که باتوجه به نگارش این اثر در جغرافیایی بیرون از سرزمین های تسخیرشده مغول و نیز اظهار نظر مؤلف درباره مفاهیمی چون «دارالاسلام» و «دارالکفر»، روایت او از تحولات این عصر و کاربرد مفهوم «ایران زمین» به جای «دارالاسلام» هوشمندانه به کار رفته و از اهمیت ویژه ای برخوردار است. دستاورد پژوهش، ضمن تأکید بر اهمیت معناساختی این مفهوم در روایت منهای سراج، نشان می دهد که کاربرد گسترده و متنوع «ایران» و ترکیب هایی چون «ایران زمین» برای اشاره به دودمان های ایرانی در دوره های پس از اسلام و نیز دوره معاصر نویسنده، رویکردی تازه و پیشگامانه نویسنده در به کارگیری مفهوم یادشده در تاریخ نگاری این دوره به

۱. شناسه دیجیتال (DOI): 10.22051/hph.2025.51401.1816

۲. دانشیار گروه تاریخ، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران. y_farrokhi@pnu.ac.ir

شمار می‌رود.

کلیدواژه‌ها: ایران‌زمین، تاریخ‌نگاری، حکمرانی مغول، دارالاسلام، طبقات ناصری، منهاج سراج.

مقدمه

حمله مغول به «قلمرو خوارزمشاهیان» با محاصره اترار، آغاز و با انتشار خبر کشته‌شدن جلال‌الدین منگبُرنی در سال ۶۲۸ هـ.ق به پایان رسید.^۱ هرچند شماری از ساکنان قلمرو خوارزمشاهیان مرگ جلال‌الدین را باور نداشتند و قیام‌هایی به نام او ضد مغول‌ها بر پا کردند،^۲ اما در هر صورت در این هنگام، سلسله آن‌ها واژگون شده و «قلمرو خوارزمشاهی» به دست مغول‌ها افتاده بود. این سرزمین که به دست مغول‌ها افتاده بود، چه نامیده می‌شد؟ شاید آسان‌ترین پاسخ برای پژوهشگر معاصر، این باشد که آن سرزمین «ایران» بوده است، اما منابع تاریخی، پاسخ دیگری به دست می‌دهند.

شاید *الکامل فی التاریخ* ابن اثیر (درگذشته سال ۶۳۰ هـ.ق)، نزدیک‌ترین منبع تاریخی به رویداد حمله مغول باشد که ضمن رویدادهای سال ۶۱۷ هـ.ق، آن را «حادثة العظمی و المصیبه الکبری» و به‌غیراز «ماوراءالنهر» و «خراسان»، به نامی برای «قلمرو خوارزمشاه» رهنمون نمی‌کند، به‌جز آنکه از مفهوم «بلاد الاسلام» برای آن سخن گفته است (ابن اثیر، ۱۳۸۵: ۱۲/۳۵۸، ۳۶۱، ۳۶۲).^۳

ابن ابی‌الحدید در شرح *نهج البلاغه*، (پایان در صفر ۶۴۹ هـ.ق)، در بخشی با نام «ذکر چنگیزخان و فتنه تاتار»، سرزمین‌های تسخیرشده به دست مغول‌ها را «ماوراءالنهر و خراسان و دیگر سرزمین‌های عجم»^۴ خوانده (ابن ابی‌الحدید، ۱۳۶۳: ۸/۲۱۸) است. پس از او، عظاملک جوینی در *تاریخ جهانگشای* (نوشته به سال ۶۵۸ هـ.ق)، در گزارش تسخیر قلمرو خوارزمشاهیان به دست مغول، پیوسته از «ممالک سلطان» (جوینی، ۱۳۸۵: ۵۸/۱) و یا «مملکت سلطان» (جوینی، ۱۳۸۵: ۹۰/۱) محمد خوارزمشاه یاد کرده است. همچنین وی در روایت

۱. آغاز این دوره با نام «دوره خانی» (از یورش مغول به ایران تا برآمدن صفویان) و از سال ۶۱۶ هـ.ق تا سال ۹۰۷ هـ.ق در تاریخ ایران به عنوان دوره‌ای مشخص در میان پنج دوره متفاوت در تاریخ ایران، با ویژگی‌های معینی، متمایز شده است (حضرتی، ۱۴۰۱: ۱۲۱-۱۲۴).

۲. در این خصوص به‌ویژه بنگرید به (بیانی، ۱۳۷۰: ۱۱۹/۱-۱۲۳).

۳. در خصوص بی‌عنایتی مورخان دوره ایلخانی به کتاب *الکامل فی التاریخ* بر اثر تفاوت میان بینش سیاسی آن‌ها، پژوهشی صورت گرفته است (سالاری شادی، ۱۳۹۴: ۳۵-۶۰).

۴. «و فعلوا بملوک الخطا و قفجاق و ببلاد ماوراءالنهر و بخراسان و ما والاها من بلاد العجم».

گسیل کردن هلاکو برای ادامه جهانگشایی مغول که پس از برافتادن خوارزمشاهیان روی داد، می‌نویسد: «بلاد غربی را به... هولاکو اغول... سپرد» (جوینی، ۱۳۸۵: ۷۱/۳)؛ بنابراین نام مشخصی برای سرزمین و یا «قلمرویی» که در دست مغول‌ها افتاده بود، دست‌کم تا هنگام نگارش *تاریخ جهانگشا* (حدود سال‌های ۶۵۰ تا ۶۵۸ هـ.ق)، مصطلح نشده است.

در مأموریت هلاکو به ممالک غربی، به حکمرانی اسماعیلیه و خلافت عباسی بغداد پایان داده شد و به دنبال آن، واقعه مرگ منگوقاآن و شکست عین‌الجالتوت، پیامدهای گوناگونی به بار آورد و از آن میان، برپایی سلسله‌خاندانی در میان فرزندان هلاکوخان است که قاضی بیضاوی در *نظام‌التواریخ* (نوشته در سال ۶۷۴ هـ.ق) به قلمرو آن‌ها، «ایران‌زمین» و به حکمرانان آن لقب «پادشاه ایران» داده است (بیضاوی، ۱۳۸۲: ۱۳۲). کاربرد واژه ایران از سوی بیضاوی از سوی اخلاف مورخان پس از او به کار گرفته شد و به‌ویژه در *جامع‌التواریخ* به فراوانی به‌کاررفته است. چنان‌که از مجموع ۹۷ بار که نام «ایران» در بخش *تاریخ مبارک غازانی* به‌کاررفته، ۸۰ مورد آن به «ایران‌زمین» اختصاص یافته است (همدانی، ۱۳۹۴: ۱۸/۱، ۲۸، ۳۲ و...). با توجه به اینکه این نام یعنی «ایران» در آثار یادشده یعنی *الکامل فی‌التاریخ*، شرح *نهج‌البلاغه* و *تاریخ جهانگشای جوینی* به کار گرفته نشده، این پرسش پیش می‌آید که این نام از چه هنگامی رواج یافته و حاوی چه معنایی می‌تواند باشد؟

بخشی از پرسش بالا در پژوهش‌های انتشاریافته پاسخ گفته شده است (نک به بخش پیشینه پژوهش). براین اساس در کاربرد اخیر نام «ایران» و «ایران‌زمین» در متون تاریخی این روزگار و اطلاق آن بر قلمرو هلاکوخان و خاندانش، رویدادی موردتوجه قرار گرفته که از آن به تداول گسترده مفهوم کهن و باستانی «ایران»، تعبیر شده است. به سخنی دیگر، دیدگاهی در میان آورده شده که پس از برچیده شدن دستگاه خلافت عباسی و چیرگی هلاکوخان مغول بر این سرزمین‌ها، لاجرم مفهوم «بلاد اسلام» یا «دارالاسلام»، از میان رفت و در نبود این مفهوم سیاسی، مفهوم کهن، «ایران‌زمین» که در اندیشه ایرانیان از روزگار ساسانیان ظاهراً در قلمرو خلافت بدون کاربرد سیاسی و اداری روزمره مانده بود، اینک کاربردی روزمره و «مصطلح» اداری و سیاسی به خود گرفته و جایگزین آن گردید. از این رو است که بسیاری از متون این روزگار دربرگیرنده آثاری چون *نظام‌التواریخ*، *جامع‌التواریخ*، *تاریخ بناکتی*، *تاریخ اولجایتو*، *وصاف‌الحضرت*^۱، *تاریخ‌گزیده*، *مجمع‌الانساب* و غیره از آن به‌عنوان یک قلمرو و مفهوم

۱. پژوهش ارزشمندی درباره تاریخ‌نگاری و صاف انجام شده که در بخشی از آن به موضوع «هویت ایرانی و اندیشه ایرانشهری» پرداخته که افزون بر جایگاه *تاریخ و صاف*، به پدیداری آن در روزگار پس از برافتادن دستگاه خلافت عباسی و برپایی حکومت ایلخانی هم توجه کرده است (شرفی، ۱۳۹۲: ۱۰۷-۱۴۱).

سیاسی روز، به فراوانی بهره برده‌اند، تا آنجا که حمدالله مستوفی نیز در بخش جغرافیایی نزهه القلوب محدوده آن را به دقت و جزئیات مشخص می‌سازد (مستوفی، ۱۳۹۶: ۷۵۰/۲، ۷۶۴-۹۳۲).

بنابراین، اگرچه این دیدگاه از نظر نشان‌دادن پیوستگی و تداوم مفهوم «ایران‌زمین» از دوران باستان تا عصر مغول و بازنمایی آن در مصطلحات سیاسی آن روزگار، دستاوردی علمی و ارزشمند است، اما در آنچه تاکنون مطرح شده، در خصوص نخستین کاربردهای این مفهوم و به‌ویژه جایگاه کتابی چون طبقات ناصری به دقت روشن نشده است و حتی می‌توان از غفلتی آشکار در خصوص اهمیت و پیشگامی آن اثر، دست‌کم در پژوهش‌های مورد استناد در این پژوهش، سخن به میان آورد.

بنا بر مقدمه یادشده، در ادامه پژوهش‌های انجام‌شده در این حوزه، این مقاله در تلاش برای نشان‌دادن اهمیت کاربرد مفهوم «ایران‌زمین» و شکل‌های گوناگون آن در طبقات ناصری، در پی پاسخ‌گفتن به این پرسش است که اهمیت تاریخی کاربرد اصطلاح «ایران» در طبقات ناصری چیست؟ در پاسخ به این پرسش، چنین فرضیه‌ای در پیش گرفته شده است که باتوجه به اینکه طبقات ناصری در بیرون سرزمین‌های تسخیرشده به دست مغول‌ها، رویدادهای مربوط به تسخیر «قلمرو خوارزمشاهیان»، قلع‌و‌قمع اسماعیلیه و برچیده‌شدن دستگاه خلافت عباسی را مشاهده می‌کرد و نیز صرف‌نظر از اینکه از سنت تاریخ‌نگاری اسلامی پیش از مغول پیروی می‌کرد، در زمینه به‌کارگیری مفهوم «ایران‌زمین» به‌جای «دارالاسلام» و در مقایسه با مورخان قلمرو ایلخانی و نیز مورخان مملوک پیشگام بوده و کاربرد اصطلاح ایران در این اثر، به دنبال رویداد بزرگ برافتادن حکومت‌های اسلامی خوارزمشاهی، اسماعیلیه و خلافت عباسی، مفهوم کهنی بوده که دست‌کم در قالب نوعی تداوم فرهنگی در طی سده‌های متمادی پس از اسلام زنده بوده و در این هنگام به‌عنوان سزاوارترین مفهوم ممکن در آن روزگار، از جمله از سوی منهای سراج به‌کاررفته و در میان آثار شناخته‌شده کنونی، طبقات ناصری در زمینه به‌کارگیری آن پیشگام بوده است.

در خصوص پیشینه پژوهش حاضر باید گفت که در میان پژوهش‌های انتشاریافته در

۱. درحالی‌که پیش از آن، یاقوت حموی در معجم البلدان (نوشته در حدود ۶۱۵ تا ۶۲۱ هـ.ق) اگرچه از «ایران» و «ایران‌شهر» یاد می‌کند، اما سیاق گزارش او از مفهومی کهن و در پیوند با تاریخ باستانی سخن می‌گوید و برای آن به نویسندگانی چون ابوریحان بیرونی و بلاذری استناد می‌کند، اما اشاره‌ای به این نمی‌شود که در این روزگار به این سرزمین‌ها نام «ایران» داده می‌شود و یا از رواج معاصر آن سخن به میان آورد، مگر آنکه به کاربرد «ایران» در «شعر» اشاره می‌کند (یاقوت حموی، ۱۹۹۵م: ۲۸۹/۱).

خصوصاً به‌کارگیری مفهوم «ایران‌زمین» برای قلمرو و تحت تسلط دودمان هلاکو، پیشینه‌کهنی در دست است و کسانی چون برتولد اشپولر،^۱ درباره هلاکو و سلسله حکمرانی جانشینانش، ضمن تأکید بر نقش آن‌ها در تکامل هویت و فرهنگ ایرانی، از ایشان، هلاکو و جانشینانش، به‌عنوان «فرمانروایان ایران» سخن گفته است (Spuler, 1955: 59)، اما وی درباره پدیداری مصطلح شدن تعبیر «ایران‌زمین» و پیوندش با آن روزگار، سخنی نگفته است. با این حال، گمان می‌رود کاوش مفهوم‌شناسی درباره پدیداری دوباره مفهوم «ایران‌زمین» در جغرافیای سرزمین‌های اسلامی به شکل منسجم و مستند، نخست در پژوهش‌های دورویتا کراوولسکی در بخش مقدماتی کتاب *ایران - قلمرو ایلخانان: پژوهشی توپوگرافیک - تاریخی* (Krawulsky, 1978: 11-17) و سپس در مجموعه‌ای با نام *عرب و ایران: مطالعاتی در تاریخ و ادبیات از منظر ایدئولوژیک*، مقاله‌ای با نام «مفهوم ملی ایران و زنده شدن دوباره آن در دوره ایلخانان مغول»^۲ (کرافولسکی، ۱۹۹۳: ۱۷۷-۱۸۹)، منتشر شده است. اگرچه وی به‌درستی به مفهوم «دارالاسلام» و رخت‌برستن آن از سرزمین‌های اسلامی توجه کرده؛ اما استنادات وی معطوف به منابع نیمه دوم سده هفتم قمری بوده و از ارزش تاریخی *طبقات ناصری* غفلت کرده است.

پس از طرح دیدگاه یادشده، جنبه‌های گوناگون این پدیده، در تاریخ‌نگاری‌های فارسی در قلمرو مغول و ایلخانان بررسی شده است. از جمله پژوهشی به نقش رشیدالدین فضل‌الله در کاربست مفهوم «ایران‌زمین» در *جامع‌التواریخ* پرداخته و از اغراض آن در راستای «تحکیم استقلال سیاسی ایران و ایلخانان ایران» و نیز «بنیاد سیاسی هویت ایرانی» پرداخته است (اللهیاری، ۱۳۸۲: ۶۷-۴۹). پس از آن پژوهشی دیگر به «تداوم مفهوم ایران‌زمین بر اساس آیین شهریاری باستانی در دوره اسلامی» سخن گفته و آن را «رنسانسی» با آمیزه‌ای از «اسلام و ایران» لقب می‌دهد؛ اما این مفهوم عمدتاً و منحصرأً مبتنی بر *نزهة القلوب* و *تاریخ‌گزیده* کاویده شده است (آقاجری و فضلی نژاد، ۱۳۸۸: ۱-۲۷). پس از آن پژوهشی دیگر به این پدیده در متون منظوم حماسی دوره ایلخانی توجه کرده است و به دستاورد آن، تفاوت‌های کاربرد مفهوم «ایران‌زمین» در دودسته از متون سروده شده دوره مغول پرداخته است و کاربرد محدود آن مفهوم در اثر منظوم دوره نخستین حمله مغول (*همایون‌نامه*) را با کاربرد گسترده آن مفهوم در دوره متأخرتر ایلخانی مانند *شهنامه چنگیزی*، *ظفرنامه*، و *شهنشاه‌نامه* تبریزی

۱. چاپ نخست این اثر اشپولر در سال ۱۹۳۹م/۱۳۱۷ هـ ش منتشر شده است:

Spuler, Bertold. (1939). *Die Mongolen in Iran: Politik, Verwaltung und Kultur der Ilchanzeit 1220-1350*, Leipzig: Hinrichs.

۲. با نام عربی «مصطلح ایران القومی و اعاده احیائه فی عصر الایلخانین المغول»

مقایسه کرده است (گوهری کاخکی و یاحقی، ۱۳۹۹: ۱۸۱-۲۰۳). همچنین پژوهش‌هایی هم با بهره‌گیری از متون قلمرو مملوک و تاریخ‌نگاری‌های عربی معاصر دوره ایلخانان، تلاش کرده تا بازتاب انتشار مفهوم ایران‌زمین را در بیرون قلمرو ایلخانان که از «روزگار فردوسی تا این زمان بی‌سابقه بود» را مورد توجه قرار دهد. بازتاب ایران‌زمین در این دسته از متون به‌ویژه متأثر از روابط خصمانه میان ایلخانان و مملوکان، «ایران» را به مفهوم قلمرو کشور مستقل در امتداد حکومت‌های باستانی معرفی کرده است (فضلی نژاد، ۱۳۹۳: ۱۷۱-۱۹۰؛ همچنین: جعفریان، ۱۳۸۳). مدخل مفصل *دانشنامه ایرانیکا* درباره «هویت ایرانی»، در بخش دوره میانه اسلامی، مستند و بادقت متون فارسی و عربی را در پی کاربست مفهوم «ایران»، «ایران‌زمین»، «ایران‌شهر» و غیره کاویده است (Ashraf, 2006). در همه پژوهش‌های یادشده، هرچند به طبقات هم ارجاع داده شده، اما جایگاه متمایز آن کتاب و پیشگامی نویسنده آن در به‌کارگیری مفهوم «ایران» دیده نشده است.^۱

۱. ریشه تاریخی مفهوم «ایران زمین»

واژه «ایران» به معنای محدود سرزمینی و قلمرو پادشاهانی منسوب به آن، دارای ریشه‌های کهنی در «فارسی باستان» (برگرفته از ریشه «آری»، «āriya») بوده و در فارسی میانه و پارسی به شکل‌های گوناگون به‌کاررفته است (حسن دوست، ۱۳۹۳: ۳۳۶/۱)، اما گفته می‌شود برای نخستین بار در کتیبه اردشیر اول ساسانی (حک ۴۲۴ تا ۴۶۵م) نقش‌رستم در فارس و نیز سکه‌های او در عبارت «اردشیر شاهان شاه ایران» به‌کاررفته است و سپس در روزگار شاپور اول ساسانی (حک ۲۴۰ تا ۲۷۰م)، در کتیبه سه‌زبانه کعبه زرتشت، رسماً به قلمرو پادشاه ساسانی، نام «ایران‌شهر» اطلاق شده است (MacKenzie, 1998: 534).

در نهایت، پس از چیرگی اعراب مسلمان بر ساسانیان، نام «ایران» و «ایران‌شهر» نیز به‌ناچار از دایره واژگان اداری و سیاسی روزمره برافتاد و قلمرو ساسانیان در متون با نام‌های گوناگونی چون «فارس»، «کرمان»، «عراقین»، «خراسان»، «سیستان» و مانند آن معرفی شد؛ اما مفهوم «ایران» در اندیشه و قلم ایران باقی ماند و به شکل‌های گوناگونی به کار رفت و بازتاب آن در متون برجای‌مانده است. نخست برای قلمرو باستانی ایران به‌عنوان کاربردی تاریخی دیده می‌شود و ماهیتی غیر معاصر دارد و دیگر به‌عنوان نسبتی برای سرزمین ایران و انتساب

۱. همچنین باید به مقاله‌هایی مانند «پژوهش در باب ممالک محروسه ایران» که سرشت ادبی-تاریخی دارند نیز توجه کرد. هرچند اشاره مختصر آن به پیشینه رواج «ممالک ایران» در اوایل قرن هشتم قمری پذیرفتنی نیست (صدری‌نیا، ۱۳۷۴: ۸۰).

اشخاص به‌کاررفته است.

چنان‌که در *آخبار الطوال* دینوری (درگذشته ۲۸۳ هـ.ق)، *تاریخ الرسل و الملوک* محمد بن جریر طبری (درگذشته ۳۱۰ هـ.ق)، *تاریخ‌نامه طبری ابوعلی بلعمی* (درگذشته ۳۶۳ هـ.ق)، *زین الأخبار* (نوشته در ۴۴۴ هـ.ق) نوشته عبدالحی گردیزی و *فارس‌نامه* ابن بلخی (درگذشته ۵۱۰ هـ.ق)، از واژه‌های «ایران» و «ایران‌شهر» برای قلمرو دودمان‌های باستانی ایران بهره‌برداری شده است (دینوری، ۱۳۷۳: ۲؛ همچنین: طبری، بی‌تا: ۲۱۴/۱؛ بلعمی، ۱۳۷۸: ۱۰۷/۱، ۳۸۰، ۶۲۳؛ گردیزی، ۱۳۸۴: ۷۸، ۸۹، ۹۸، ابن بلخی، ۱۳۷۴: ۱۶۴، ۲۱۹، ۲۴۲).^۱

ممکن است چنین دیدگاهی مطرح شود که باوجود کاربردهای ایران در آن دسته از متون پیش از مغول، کاربرد آن در دوره مغول و ایلخانی بداهت و تازگی ندارد، اما با مقایسه آن‌ها چنین استنباط می‌شود که کاربرد یادشده در متون پیش از مغول، (حتی برای موضوعی مربوط به گذشته باستانی)، به صورتی مطلق به کار نرفته و درواقع در کنار آن، برای ایرانیان باستان از «عجم» و قلمروشان از تعبیری چون «أرض»، «مملکت» و «مُلک عجم» بهره‌برده شده است (برای نمونه نک: دینوری، ۱۳۷۳: ۲، ۳، ۴، ۶، ۷، ۲۶، ۱۱۱، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵؛ طبری، بی‌تا، ۲/ ۷۹، ۱۱۵، ۱۷۵، ۲۳۴). بنابراین، این مفهوم باستانی در قالب واژه «ایران‌شهر» برای اطلاق بر ممالک و قلمرو باستانی ایرانیان، در سده‌های چهارم تا هفتم قمری (ابن فقیه، ۱۴۱۶هـ.ق: ۳۸۰؛ بکری، ۱۹۹۲م: ۴۹۶؛ بیرونی، ۱۳۸۰: ۲۷۴، ۲۸۴، یاقوت حموی، ۱۹۹۵م: ۱/ ۲۶، ۳۳؛ ۲۷۳) نیز پیوسته به‌کارگرفته شده است.

افزون بر کاربرد تاریخ‌نگارانه مفهوم ایران، صورت دیگر آن را در قالب مفهومی روز و معاصر برای انتساب افراد و به‌عنوان ترکیبی افتخارآفرین در شعر و به فراوانی می‌توان مشاهده کرد. این شیوه کاربرد، دست‌کم از سده چهارم قمری، در کهن‌ترین نمونه‌های شعر فارسی، سروده رودکی (درگذشته ۳۲۹ هـ.ق) می‌توان دید. از جمله آنکه وی به حکمران سیستان (حک ۳۱۱ تا ۳۵۲ هـ.ق) لقب «مفخر ایران» داده است (متینی، ۱۳۸۲: ۷۷۸) و یا شاعرانی چون عنصری، منوچهری و فرخی سیستانی از این واژه با ترکیبات گوناگون در وصف ولی نعمتان

۱. ممکن است تصور شود که در متون سلسله‌ای دوره سلجوقی بزرگ و سلجوقیان روم، واژه «ایران» رایج بوده باشد، اما با بررسی آثار تاریخ‌نگاری سلسله مذکور در دوره پیش از مغول مانند *سلجوق‌نامه* (ظهیری نیشابوری، ۱۴۰۰) و *راحه الصدور و آیه السرور راوندی*، مشخص می‌شود که «ایران» واژه‌ای نیست که در نثر آثار یاد شده به کار رفته باشد و آنچه وجود دارد، دو مورد اشاره در بیت‌های مندرج کتاب اخیر است (راوندی، ۱۳۶۴: ۲۸، ۴۵). همچنین متون تاریخ‌نگاری سلسله‌ای سلجوقی روم مانند *الاوامر العلامیه فی امور العلامیه* نوشته ابن بی‌بی (نوشته شده پس از سال ۶۷۹ هـ.ق) و *مسامرة الاخبار و مسایرة الاخیار آقسرائی* (نوشته شده در سده هشتم قمری) نیز در مقایسه با *طبقات ناصری*، متونی متأخر به شمار می‌روند.

خود بهره برده‌اند. چنان‌که مطابق پژوهشی فرخی سیستانی، ۲۸ مورد «ایران»، ۱ بار «ایران‌زمین» و ۱ بار «ایران‌شهر» را در شعر خود به کار برده است (سجادی، ۱۳۶۵: ۷۵۴).^۱ در سده ششم قمری، حکیم نظامی گنجوی (حدود ۵۳۰ تا ۵۹۱ هـ.ق) در آثار گوناگون خود واژه «ایران» را مکرر به کار برده و از همه مهم‌تر، در اشعاری در مدح علاءالدین کرپ ارسلان در هفت‌پیکر، در تن جهان «ایران» را به‌مثابه «دل» تشبیه کرده و آن را بر همه زمین برتری داده است (نظامی، ۱۳۸۹: ۱۰۰، بیت‌های ۲۴-۲۵). در سده هفتم قمری نیز مانند سده‌های گذشته اسلامی، «ایران» پیوسته در شعر خود زنده نگه داشته و از جمله ایشان همام تبریزی (۶۱۷ تا ۶۹۳ هـ.ق) در شعری پر از امیدواری، چشم‌به‌راه آمدن کیخسرو پادشاه اسطوره‌ای به سرزمین «ایران» نشسته است^۲ (همام، ۱۳۵۱: ۸۵، غزل ۵۸، بیت ۴).

حاصل سخن آن است که تا سده هفتم قمری، واژه ایران به‌عنوان یک مفهوم کهن و نام قلمرو پادشاهان باستانی ایران، همچنان در دوره پس از اسلام به شکل‌های گوناگونی به کار گرفته می‌شد؛ اما به دلایل مختلفی از نظر اداری و سیاسی متداول نبود و به قلمرویی معاصر اطلاق نمی‌شد. به سخنی دیگر، گرچه در روزگار خلفای عباسی، حکومت‌هایی با خاستگاه ایرانی مانند طاهریان، صفاریان، سامانیان و صفاریان به وجود آمده که مدعی انتساب نَسَب به خاندان پادشاهان ساسانی، برای کسب مشروعیت و مقبولیت بودند (Bosworth, 1978: 24-26) و در عمل قلمرو خویش را از خلافت جدا کرده و با لقب باستانی «شاهنشاه» بر آن‌ها نیز چیرگی پیدا کرده بودند (Madelung, 1969: 168-183)، اما از لحاظ نظری به دستگاه خلافت عباسی وابسته بوده و در مجموعه سرزمین‌های اسلامی محسوب می‌شدند. از این رو به لحاظ نظری هم نمی‌توانست نام ایران، نامی متداول بر آن سرزمین‌ها باشد. باین حال شاید بتوان از این وضعیت با عنوان «اندیشه ایران‌شهری و تداوم فرهنگی ایران‌زمین» در این روزگار سخن به میان آورد (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۷۱-۱۱۶) که تا اندازه‌ای حاصل دستاورد و تلاش‌های دهقانان و دیوان‌سالاران ایرانی مانند ابوالقاسم فردوسی و خواجه نظام‌الملک طوسی در راه زنده نگه‌داشتن میراث کهن ایرانی محسوب می‌شود.

۱. البته جایگاه شاهنامه فردوسی از متون شعری دیگر این روزگار ممتاز است. شعر فردوسی هم از جهت آگاهی‌بخشی درباره هویت ایرانی با بهره‌گیری از تجربه تاریخی مشترک ایرانی باستان و هم اعتلای زبان فارسی با اشعار شاعران دیگر قابل مقایسه نیست و در کنار کمیت کاربرد شکل‌های گوناگون مفهوم ایران که مطابق پژوهشی، دست‌کم ۷۲۰ بار «ایران» و ۳۵۰ مرتبه «ایرانیان» (Ashraf, 2006) در آن به‌کاررفته، باید به جنبه کیفی این کاربردها نیز توجه ویژه‌ای کرد.

۲. امن و راحت در میان ملک پیدا می‌شود/ سایه کیخسرو فرخ به ایران می‌رسد.

از سوی دیگر می‌توان گفت، عامل تداوم مفهوم «دارالاسلام» حتی با وجود ضعف و ناتوانی دستگاه خلافت آن بود که در این شرایط نظام سیاسی و مذهبی پدیدار شده بود که در یک سوی آن «اقتدار دنیوی سلطان» و در سوی دیگر آن «اقتدار نمادین مذهبی خلیفه» قرار داشت (Ashraf, 2006) و از طرف دیگر نتیجه این وضعیت آن بود که پس از برافتادن خوارزمشاهیان (۶۲۸ هـ.ق)، دستگاه خلافت (۶۵۶ هـ.ق) و تسلط مغولان نامسلمان بر ممالک اسلامی، «ایران»، «ایران‌زمین» در میان متون تاریخی رواج گسترده‌ای پیدا کرد. در این وضعیت بود که منہاج سراج جوزجانی برای نوشتن کتاب *طبقات ناصری* دست‌به‌قلم برد.

ابوعمر عثمان بن محمد منہاج سراج جوزجانی (جوزجانی، ۱۳۶۳: ۶/۱)، در سال ۵۸۹ هـ.ق (اقبال آشتیانی، ۱۳۸۰: ۴۸۳)،^۱ در «لاهور» یا «فیروزکوه» (جوزجانی، ۱۳۶۳: ۲/۲۴۲) زاده شده و گویا در سال‌های «۶۷۲» و یا «۶۹۸» هـ.ق درگذشته است (همان، ۳۴۰/۲).^۲ خاندان وی در نسل‌های متمادی در دوره غزنویان و غوریان صاحب‌منصب بودند (همان، ۱۲۷/۱؛ ۲۲۵/۲-۲۳۶) و نزد خلفای عباسی اعتبار و آبروی فراوانی داشتند (همان، ۳۰۱/۱-۳۰۲).

منہاج سراج با بهره‌گیری از همین تجربه سیاسی و اداری خانوادگی، در سال‌های آغازین حمله مغول به خراسان و ماوراءالنهر در تشکیلات حکومتی وارد شد. به گفته وی، در سال ۶۱۷ هـ.ق در «حصار تولک» (در شرق هرات) سیمتی بر عهده داشته و با حمله مغول به آنجا مواجه شده است (جوزجانی، ۱۳۶۳: ۱۱۳/۲). پس از آن در اثر ناامنی ناشی از تسلط مغول‌ها، راهی دربار ناصرالدین قباچه مملوک غوری (حک ۶۰۲ تا ۶۲۵ هـ.ق) شده، به ریاست مدرسه فیروزی اُچ و قضاوت لشکر رسیده است (همان، ۴۲۰/۱). با تصرف اُچ به دست سلطان شمس‌الدین اَلتَمِش مملوک (حک ۶۰۷ تا ۶۳۳ هـ.ق)، به خدمت او درآمد و از این هنگام با فراز و نشیب سمت‌هایی چون «قضاوت و امور شرعی» سرزمین‌های سلاطین مملوک، ریاست و تدریس مدرسه ناصریه دهلی، قاضی گوالیار، قاضی سراسر هند یا قاضی القضاة این سرزمین را در دست داشته است (همان، ۲۴۵/۲-۲۴۵).

آنچه از سیمت‌های وی برمی‌آید هم تسلط و تبحر وی را به ساحت سیاست نشان می‌دهد و هم باوجود شغل «تدریس» و «قضاوت»، دانش و آگاهی او از شریعت و فقهات اسلامی او

۱. حیبی این تاریخ را به دلیل تناقض در شواهد موجود در *طبقات* «به‌طور حتم و یقین اثبات بلامنازع» ممکن ندانسته است (جوزجانی، ۱۳۶۳: ۳۴۰/۲). درنهایت، امروزه سال ۵۸۹ هـ.ق بدون چون‌وچرا از سوی برخی پذیرفته شده است (Bosworth, 2010a)؛ علی بیگی، ۱۳۹۳: ۳۶۰؛ مبین، ۱۳۸۲: ۱۳۳).

۲. گفته شده درباره زندگی او پس از ۶۵۸ هـ.ق، آگاهی در دست نیست (علی بیگی، ۱۳۹۳: ۳۶۱). احتمال دیگر آن است که در دوره حکمرانی غیاث‌الدین بلبن یعنی در حدود ۶۶۴ تا ۶۸۶ هـ.ق در دهلی درگذشته است (Bosworth, 2010a).

حکایت می‌کند.^۱ با این همه دست‌کم روشن است که وی رجلی آگاه و متبحر در حوزه فقهات بوده که این، برای تاریخ‌نگاری دوره‌های متقدم خویش و روزگار معاصرش امتیازی محسوب می‌شود و به گفته خویش او طرح اولیه نوشتن *طبقات* را در روزگاری در مقام «قضای هندوستان»، در «دیوان مظالم» مشغول «فصل خصومات و قطع دعاوی» بوده، پی‌ریزی کرده است (جوزجانی، ۱۳۶۳: ۷/۱)؛ لذا چنین می‌نماید که در دست‌داشتن منصب شرعی قضاوت عامل مؤثری در نوشتار او بوده و حتی می‌توان گفت در بیان تحول پس از غلبه مغول، دانش او به‌کارگرفته شده باشد، اما آشکارا و بیش از هر چیز دیگری او غم و اندوه شکست مسلمانان و تحدید شدن سرزمین‌های اسلام به نفع حکمرانی کافران را داشته و از این‌رو احساسات و عواطف خود را به سبک گفتن واژه‌های نفرت‌بار در کنار ذکر تاریخ مغول با عبارتهایی چون «لعنه الله» و «دَمَّرَ اللهُ» به سخن آورده است (جوزجانی، ۱۳۶۳: ۹۰/۲، ۹۷، ۱۱۴).

از منهای سراج، منظومه‌ای به نام *ناصری‌نامه* نیز وجود داشته که اکنون تنها در *طبقات* ذکری از آن برجای مانده است (جوزجانی، ۱۳۶۳: ۴۸۰/۱) و همانند *طبقات ناصری* به ناصرالدین محمود (حک ۶۴۴ تا ۶۶۴ هـ.ق) تقدیم شده بود، اما *طبقات* در ۲۳ طبقه تقسیم‌بندی شده و در طبقه نخست از «انبیاء» و حضرت آدم (ع) آغاز شده^۲ با گزارش حمله مغول به پایان می‌رسد. از آنجایی که پایان کتابت پنجم ربیع‌الاول سال ۶۵۸ هـ.ق تصریح شده، بنابراین درباره این موضوع اختلافی وجود ندارد، اما درباره تاریخ آغاز نگارش آن اتفاق نظر وجود دارد. برخی آغاز نگارش آن را حدود سال‌های ۶۵۷ و ۶۵۸ هـ.ق^۳ و دیدگاهی بر پایه ذکر دعای تداوم خلافت خلیفه المستعصم، در پایان طبقه چهارم (همان، ۱۳۰/۱)، آغاز نگارش آن را در حدود ۶۵۵ هـ.ق دانسته است (جوزجانی، ۱۳۶۳: ۶۳/۲؛ مبین، ۱۳۸۲: ۱۳۴؛ ذبیحی، ۱۳۸۴: ۲۴۴؛ علی‌بیگی، ۱۳۹۳: ۳۶۱).^۴

۱. البته از یافته‌های به‌دست‌آمده نمی‌توان درباره مذهب فقهی او در اهل سنت ابراز نظر کرد. حبیبی نشان داده که نویسنده *طبقات ناصری* به تصوف (طریقه چشتیه) هم گرایش داشته است (جوزجانی، ۱۳۶۳: ۲۶۵-۲۷۱).
 ۲. البته تفاوت میان آغاز کتاب *طبقات ناصری* با کتابی چون *زین الاخبار* آغاز مطالب با «آفرینش زمین و زمان» است (نک: گردیزی، ۱۳۸۴: ۶).

۳. در این میان از جمله عباس اقبال آشتیانی و محمدتقی بهار این دیدگاه را مطرح کردند که *طبقات* در سال‌های ۶۵۷ تا ۶۵۸ هـ.ق نوشته شده است (اقبال آشتیانی، ۱۳۸۰: ۴۸۴؛ بهار، ۱۳۵۵: ۵۰/۳) و درجایی گفته شده که «بیشتر» مطالب کتاب در سال‌های ۶۵۷ و ۶۵۸ هـ.ق نوشته شده است (Bosworth, 2010b).

۴. اما با عنایت به سخن مصحح در هنگام تصحیح که تنها یک نسخه در دست وی بوده و در بخش‌هایی هم بر ترجمه انگلیسی راورتنی (H. J. Raverty) مراجعه کرده (جوزجانی، ۱۳۶۳: ۴/۱) و نیز از آنجایی که گفته می‌شود، در حال حاضر ده نسخه خطی (Bosworth, 2010b) و حتی به روایتی تعداد بیست‌وسه نسخه خطی از این

طبقات ناصری را می‌توان از این نظر که مطالب خود را از آفرینش جهان و انسان آغاز کرده و تا حدود روزگار معاصر نویسنده روایت می‌کند، توجه کرد که برخلاف تاریخ‌نگاری‌های عمومی مانند تاریخ طبری و الکامل ابن اثیر که بر پایه سال‌شمار تاریخی از کهن‌ترین به جدیدترین زمان، تألیف شده، طبقات ناصری الزاماً در همه بخش‌ها چنین شیوه‌ای را رعایت نکرده و در هر «طبقه» از آغاز تا پایان سلسله‌ها و سلاطین آن‌ها پیش رفته است^۱ و از این رو، واژه «طبقه» به «سلاطین» نسبت داده می‌شود.^۲ از سوی دیگر در سنت آموزش دانشگاهی در ایران، معمولاً طبقات ناصری را در تاریخ‌نگاری اسلامی، در زمره «تاریخ‌نگاری در هند» معرفی کرده و بنابراین از «تاریخ‌نگاری ایرانی» جدا دیده‌شده است (سجادی و عالم‌زاده، ۱۴۰۱: ۱۲۳-۱۲۴).

با این مقدمه و در نظر داشتن اینکه در هنگام حمله مغول، «ممالک سلطان خوارزمشاهی»، به جز انتساب به «خوارزمشاه»، یا بخشی از «بلاد اسلام» یا «دارالاسلام»، نام دیگری مانند «ایران» نداشته و اینکه گفته‌شده، نخستین کتابی که قلمرو تسخیرشده مغول را «ایران‌زمین» خوانده، نظام التواریخ است، باید به خوانش طبقات ناصری پرداخت.

برای فهم اهمیت کاربرد «ایران» و شکل‌های گوناگون آن در طبقات ناصری باید نخست توجه کرد که این واژه در چه قسمت‌هایی از طبقات به کار رفته است. همان‌گونه که اشاره شد، کاربرد واژه ایران برای تألیف تاریخ ایران باستان در روزگار پیش از تسلط مغول معمول بوده است و از این رو، کاربرد آن در این بخش مسبوق به سابقه است و نمی‌تواند سزاوار اهمیت منحصر به فردی در این روزگار باشد، اما موارد کاربرد آن در دوره پس از اسلام حائز اهمیت ویژه‌ای است و البته مراتب اهمیت آن را نیز می‌توان تفکیک کرد. نخست کاربرد آن در دوره

کتاب وجود دارد (Melville, 2001: 73)، از این رو اظهار نظر بهتر درباره تاریخ آغاز نگارش کتاب و مراحل نوشته شدن آن، پس از بررسی همه نسخه‌ها موجود مقدور خواهد بود.

۱. برای نمونه پس از گزارش تاریخ اسلام تا پایان خلفای عباسی (۶۵۶ هـ.ق)، به تاریخ باستانی ایران و تاریخ تبایعه در یمن می‌پردازد و این شیوه، الگوی سال‌شمار تاریخی تاریخ‌نگاری‌های عمومی اسلامی مانند تاریخ طبری و الکامل فی التاریخ را بر هم می‌زند.

۲. در حالی که طبقات نویسی در سنت تاریخ‌نگاری اسلامی گونه‌ای است که معمولاً به «طبقات سلاطین» اختصاص پیدا نمی‌کرد و در زیر عنوان «تراجم‌نگاری» (Biography) و «زندگی‌نگاری گروهی» (Prosopography) قرار می‌گرفت و مشتمل بر فرهنگ زندگی‌نامه‌ای و طبقات بود و از جمله گروه‌های اجتماعی و فرهنگی آن می‌توان به طبقات صوفیه، فقها، شعرا، اطبا، محدثان، حکما و مانند آن‌ها اشاره کرد (61-Robinson, 2003:74) و تا پیش از مغول دست‌کم در تاریخ‌نگاری ایرانی، بیشتر به تاریخ نیشابور و تاریخ بیهق و متمرکز بر طبقات صحابه، تابعین، علما آن منطقه را معرفی کرده است (ترکمنی آذر، ۱۳۹۲: ۱۱۲).

اسلامی تا پیش از حمله مغول و دیگر کاربرد آن در دوره پس از آن، یعنی کاربرد واژه ایران در روزگار معاصر است؛ بنابراین یافته‌های به‌دست‌آمده در متن طبقات در سه بخش از نظر کیفی و کمی مورد توجه قرار خواهد گرفت:

طبقات ناصری در بخش ایران باستان، اصطلاح «ایران» را با ترکیب‌های گوناگون و برای اشخاص متفاوتی به کار برده است که از جمله آن‌ها می‌توان به معنای پیشرو اشاره کرد: مرز میان «ایران و توران» در روزگار منوچهر در روایت تیر انداختن آرش کمانگیر (جوزجانی، ۱۳۶۳: ۱۴۰/۱)، «مملکت ایران» و «خلق ایران» در روزگار جنگ‌های میان منوچهر با افراسیاب (همان، ۱۴۰/۱)، «ایران» به‌عنوان سرزمین یا قلمرو پادشاهان ایران از منوچهر تا دوره کیخسرو (همان، ۱۴۱/۱)، «تخت ایران» به‌عنوان قلمرو ایرج و در ضمن گزارش پادشاهی بسطام ملک هند و سند (همان، ۳۲۳/۱)، «ایران» به‌عنوان نام ایرج فرزند فریدون (همان، ۱۳۷/۱)، وضعیت ملوک طوایف در روزگار اسکندر با نام «زمین عراق و ایران» (همان، ۱۵۰/۱)، «ایران» به‌مثابه نام پادشاه اشکانی یعنی «گودرز الاصغر» (همان، ۱۵۲/۱)، «لولیان ایران» در بیان پادشاهی بهرام گور و آوردن «سرودگویان» هندی به ایران (همان، ۱۶۲/۱).

جدول ۱. تنوع کاربرد نام «ایران» در طبقات ناصری: دوره اسطوره‌ای و باستانی ایران			
ردیف	ترکیب واژگانی	بخش مورد اشاره	نسبت جغرافیای سیاسی
۱	ایران و توران	پادشاهی منوچهر	مرز قلمرو ایران و توران
۲	مملکت ایران	پادشاهی منوچهر	قلمرو منوچهر
۳	خلق ایران	پادشاهی منوچهر	ساکنان قلمرو منوچهر
۴	تخت ایران	بسطام ملک هند و سند	قلمرو ایرج
۶	ایران	ایرج	نام دیگر ایرج
۷	زمین عراق و ایران	اسکندر	قلمرو اسکندر
۸	ایران	پادشاهی گودرز اصغر	نام دیگر گودرز اصغر
۹	لولیان ایران	پادشاهی بهرام گور	سرزمین گروهی از ایرانیان هندی‌الاصل

در این بخش، منهای سراج ۹ بار از نام ایران به شکل‌های گوناگون بهره برده است. می‌توان گفت باتوجه به رواج نام «ایران» و «ایران‌زمین» و ترکیب‌های گوناگون آن در متون عربی و فارسی پیش از سده هفتم هـ.ق، کاربرد آن در طبقات نمی‌تواند تازگی داشته باشد. بنابراین، وجود روایتی در این بخش درباره دو تن از فرمانروایان اسطوره‌ای و باستانی ایران یعنی ایرج

و گودرز اشکانی می‌تواند سزاوار اهمیت ویژه‌ای باشد. هر دو پادشاهان مذکور نام «ایران» بر خود داشته‌اند. برگزیدن و افزودن این روایت برای نویسنده در تاریخ عمومی خود که دشواری محدودیت مطالب درباره هر سلسله و پادشاه وجود داشته و در بیشتر موارد گزینش و انتخاب روایت مدنظر او بوده، می‌تواند به معنای برجستگی ویژه آن روایت درباره نام «ایران» و علاقه او باشد.^۱

۲. منهج سراج و طبقات ناصری

منهج سراج، در بخش دوره اسلامی تا پیش از تسلط مغول، واژه «ایران» را با ترکیب‌های گوناگونی از روزگار خلفای نخستین گرفته تا حکمرانی خوارزمشاهیان به کار برده است. این موارد به این شرح است: واژه «ایران» برای فتوح مسلمانان در روزگار عثمان بن عفان (جوزجانی، ۱۳۶۳: ۸۰/۱)، ترکیب «بلاد ایران» برای اشاره به فتح شهرهای بلخ، کش، نخشب، سمرقند در روزگار معاویه (همان، ۹۳/۱)، «اطراف ممالک ایران و توران» برای ذکر محدوده جغرافیایی سیاسی که احمد بن اسد در آن محدود از شهرت برخوردار بود (همان، ۲۰۳/۱)، «شاهی ایران» برای بیان پایان حکومت غزنویان و انتقال آن به ملوک غوری (همان، ۲۴۴/۱)، «مصالح کلی ایران و توران» و «حشم هر دو لشکر ایران و توران» برای بیان پیشینه دودمانی سلجوقیان و در روزگار حکومت محمود غزنوی و قراخانیان (همان، ۲۴۵/۱، ۲۴۶)، «تخت ایران» درباره قلمرو ملک‌شاه سلجوقی (همان، ۲۵۴/۱)، «مُلک ایران» و «زمین ایران» به‌عنوان قلمروی که خوارزمشاهیان بر آن حکومت کردند (همان، ۲۹۷/۱)، «پادشاه ایران» درباره سلطان محمد خوارزمشاه و «عقلای عجم و ایران» در روزگار همان سلطان (همان، ۲۱۲/۱)، «ممالک ایران» نام قلمرویی که «حق تعالی خواسته بود... تمام» آن در دست سلطان محمد خوارزمشاه قرار گیرد و در ضمن گزارش شکست محمد غوری از سلطان محمد بیان شده (همان، ۴۹۷/۱)، «ایران و توران» در دوره حکومت کوتاه اوزلاغ شاه فرزندان سلطان محمد خوارزمشاه، شاید به‌عنوان محدوده جغرافیای سیاسی قلمرو خوارزمشاهیان (همان، ۳۱۳/۱)، «ایران» نام قلمرویی که چنگیزخان پس از شکست خوارزمشاهیان بر آن «غالب» شده (همان، ۳۱۴/۱)، «پهلوانان ایران و توران» درباره ملک امیر حاجب از صاحب‌منصبان سلاطین مملوک هند (همان، ۴۶/۲).

۱. البته در *طبقات ناصری* «ایران ملک» نام یکی از فرزندان سلطان ابراهیم غزنوی هم ذکر شده است (جوزجانی، ۱۳۶۳: ۲۳۸/۱).

جدول ۲. تنوع کاربرد نام «ایران» در طبقات ناصری: دوره ایران پس از اسلام تا پیش از تسلط مغول			
ردیف	ترکیب واژگانی	بخش مورد اشاره در طبقات	نسبت قلمرو یا جغرافیای سیاسی
۱	ایران	خلفای راشدین - عثمان بن عفان	سرزمین‌های مفتوحه مسلمانان
۲	بلاد ایران	خلفای بنی‌امیه - معاویه	سرزمین‌های مفتوحه خلافت
۳	اطراف ممالک ایران و توران	ملوک اسلام - سامانیان	سرزمین امیراحمد سامانی
۴	شاهی ایران	ملوک اسلام غزنویان	قلمرو غزنویان
۶	مصالح کلی ایران و توران	ملوک اسلام - سلجوقیان	قلمرو محمود غزنوی و قراخانیان
۷	تخت ایران	ملوک اسلام - سلجوقیان	قلمرو ملک‌شاه سلجوقی
۸	ملک ایران	ملوک اسلام - خوارزمشاهیان	قلمرو خوارزمشاهیان - به صورت کلی
۹	زمین ایران	ملوک اسلام - خوارزمشاهیان	قلمرو خوارزمشاهیان - به صورت کلی
۱۰	پادشاه ایران	ملوک اسلام - خوارزمشاهیان	قلمرو محمد خوارزمشاه
۱۱	عقلای عجم و ایران	ملوک اسلام - خوارزمشاهیان	قلمرو محمد خوارزمشاه
۱۲	ممالک ایران	ملوک اسلام - خوارزمشاهیان	قلمرو محمد خوارزمشاه
۱۳	سلاطین ایران و توران	ملوک اسلام - خوارزمشاهیان	قلمرو اوزلاخ شاه
۱۴	ایران	ملوک اسلام - خوارزمشاهیان	قلمرو محمد خوارزمشاه
۱۵	پهلوانان ایران و توران	ملوک اسلام - ممالیک هند	سرزمین‌های اسلامی

از مجموع موارد یافت شده در این بخش، منهای سراج واژه ایران را بیش از همه برای «ملوک عجم» و از میان آن بیش از همه برای قلمرو خوارزمشاهیان به کار برده و تنها در دو مورد برای خلفای اسلام به برده است. گذشته از اینکه میزان بسامد واژه ایران در مقایسه با

متون فارسی و عربی پیش از طبقات ناصری، بسیار زیاد است، باید به محتوای کیفی این کاربردها نیز عنایت ویژه‌ای داشت. چنان‌که پیش‌تر درباره متونی چون نظام‌التواریخ و متون دوره ایلخانی گفته شد، کاربردهای نام ایران برای سرزمین‌های پیشین خوارزمشاهی و اکنون در هنگام نوشتن طبقات ناصری، قلمرو مغول، می‌تواند به معنای درک دگرگونی و تحول بزرگی در جغرافیای سرزمین‌های اسلامی از سوی منهای سراج باشد.

نویسنده برای سلطان محمد خوارزمشاه لقب «پادشاه ایران»^۱ و برای قلمرو او نام «ممالک ایران» را به کار برده و می‌توان گفت این کاربرد از نظر واژه‌شناسی، در مفهوم تاریخی واژه، نوآورانه است و چنان‌که بازگو شد، در متونی چون سیرت جلال‌الدین منکبرنی، تاریخ جهانگشا به کار نرفته است. نوشتار او بسیار دارای اهمیت است: «حق تعالی خواسته بود که ممالک ایران، تمام در ضبط محمد خوارزمشاه آید» (جوزجانی، ۱۳۶۳: ۳۶۰/۱)، اما اینکه منهای سراج «ایران» را در مقایسه با دوره‌های مختلف تاریخ ایران اسلامی، بیشتر از همه برای خوارزمشاهیان به کار برده چه معنایی می‌تواند داشته باشد؟ از یک منظر این کاربرد نشان می‌دهد که در هنگام نوشتن، تحول بزرگی در حال پدیدار بوده است که می‌توان آن را تبدیل مفهوم «دارالاسلام» خلافت عباسی، به مفهوم «ایران‌زمین» نام نهاد که در بخش بعد یعنی دوره «خروج مغول» آن را روشن‌تر بیان می‌کند.

مهم‌ترین کاربرد نام «ایران» در طبقات ناصری، برای دوره حمله مغول تا آمدن هلاکوخان برای انجام مأموریت برانداختن اسماعیلیه و خلافت عباسی و تسلیم کردن حکومت‌های محلی مسلمان، از این منظر دارای اهمیت است که منهای سراج، تحول زمانه خود را در هنگام نگارش کتاب بازتاب می‌دهد. از میان ۱۶ موردی که در این اثر به شکل ترکیب‌های گوناگون به ایران اشاره شده، نمونه‌هایی از دوره چنگیزخان تا تسخیر بغداد به دست هلاکوخان را می‌توان مشاهده کرد:

از جمله عبارت «حوادث و وقایع ایران» در اشاره به لشکرکشی به چنگیزخان به قلمرو خوارزمشاهیان در ضمن بیان احوال فرمانروای ملک صالح ایوبی (جوزجانی، ۱۳۶۳: ۲۹۶/۱)، «ملوک ایران و توران» به‌عنوان پادشاهی که به دست چنگیزخان و فرزندان او قرار گرفت (همان، ۹۰/۲)، «امرای ایران و توران» اشاره به سلحشوران و صاحب‌منصبان نظامی که تسلیم مغول‌ها شده بودند و در زمان اگتای قاآن فرمان داده شد تا در مناطق مختلف ترکستان و چین شمالی یا طمغاج به‌عنوان گماشتگان مغول در آنجا استقرار پیدا کنند (همان، ۱۵۱/۲)، «زمین ایران» و «ایران و عجم» به‌عنوان بخشی از قلمرو مغول در روزگار اوگتای قاآن در تمایز با

۱. ترکیبی که حتی جامع‌التواریخ برای هیچ‌یک از سلسله‌های طاهریان تا خوارزمشاهیان به کار نبرده است.

«بلاد چین» و «ترکستان» و دیگر سرزمین‌ها (همان، ۱۵۵/۲)، «بلاد عجم و ممالک ایران» اشاره به سرزمین‌های اسلامی که مغول‌ها تسخیر کرده بودند. در بخش گزارش مرگ اوگتای قآن و در بخش رسیدن لشکر مغول به لاهور (همان، ۱۶۶/۲)، «ایران» به‌مثابه قلمرو مغول‌ها در روزگار گیوک یا به تعبیر منهای سراج «کیک» (همان، ۱۶۹/۲)، «زمین ایران» قلمرویی که در روزگار گیوک تحت تسلط مغول درآمده بود و در ضمن اشاره به لشکرکشی منکوته فرمانده مغول به طالقان، قندوز (همان، ۱۶۹/۲)، از «ایران» به‌عنوان قلمرویی که در تسخیر مغول‌ها درآمده بود، در ضمن بیان سهم بردن باتو فرزند جوچی از این قلمرو تسخیرشده (همان، ۱۷۶/۲)، «دیار ایران و عجم» برای اشاره به لشکریان حاضر در سرزمین «خراسان و عراق» بودند، در روزگار منگوقاآن برای اعزام به تصرف قلاع اسماعیلیه (جوزجانی، ۱۳۶۳: ۱۸۲/۲)، «مملکت ایران و عجم» به‌عنوان قلمرویی که منگوقاآن به برادرش هلاکوخان داد و او را برای قلع‌و‌قمع اسماعیلیه گسیل کرد (همان، ۱۸۸/۲)، «بلاد ایران و عجم» نیز همانند مورد قبلی به قلمرویی که منگوقاآن به هلاکو واگذار کرده بود: «چون منکوخان پسر تولی بتخت بنشست، هلاکو را به بلاد ایران و عجم فرستاد، و آن ممالک او را داد» (همان، ۱۸۹/۲)، «طرف ایران و آذربایجان» به‌عنوان موقعیت جغرافیایی که بایجونیان در هنگام محاصره بغداد به آن‌سوی اشاره شده است (همان، ۱۹۴/۲)، «ایران و عراق و بغداد» به‌عنوان سرزمین‌های اسلامی که مطابق با احادیث به دست مغول‌ها خواهد افتاد (همان، ۱۹۹/۲)، «مملکت ایران» به‌عنوان سرزمین و قلمرو هلاکو که از سوی منگوقاآن به او اعطاشده است (همان، ۲۰۱/۲).

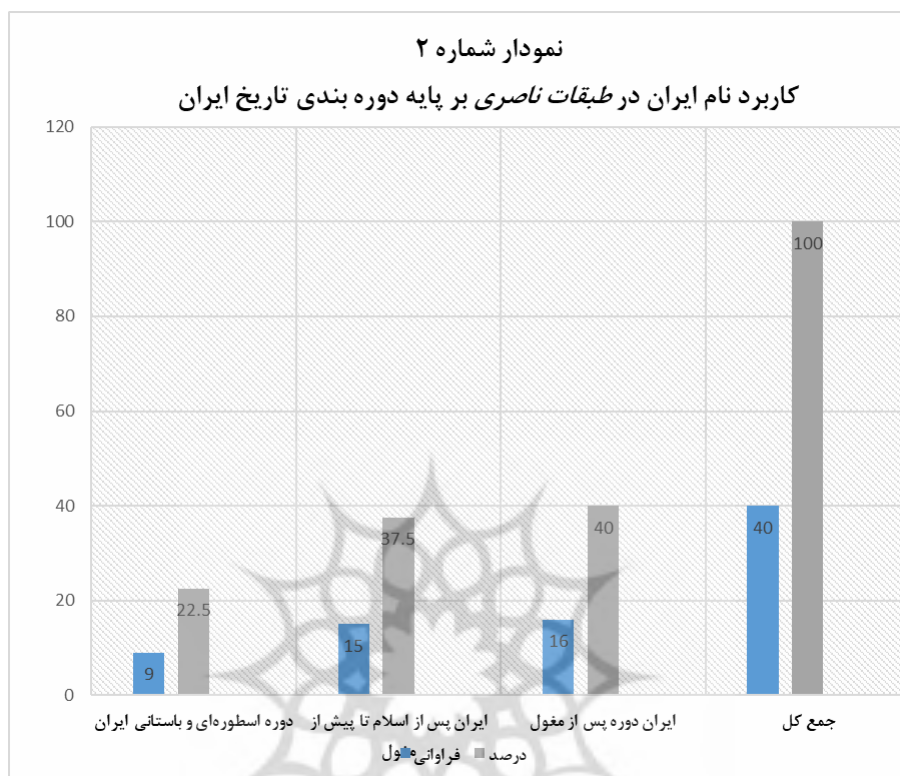
جدول ۳. تنوع کاربرد نام «ایران» در طبقات ناصری: ایران دوره پس از مغول			
ردیف	ترکیب واژگانی	بخش مورد اشاره	نسبت جغرافیای سیاسی
۱	حوادث و وقایع ایران	ملوک کرد ایوبی - ملک صالح	بخشی از قلمرو مغول
۲	ملوک ایران و توران	خروج مغول - چنگیزخان	بخشی از قلمرو مغول
۳	امرای ایران و توران	خروج مغول - اگتای	بخشی از قلمرو مغول
۴	زمین ایران	خروج مغول - اگتای	بخشی از قلمرو مغول
۶	ایران و عجم	خروج مغول - اگتای	بخشی از قلمرو مغول
۷	بلاد عجم و ممالک ایران	خروج مغول - اگتای	بخشی از قلمرو مغول
۸	ایران	خروج مغول - گیوک	بخشی از قلمرو مغول
۹	زمین ایران	خروج مغول - گیوک	بخشی از قلمرو مغول

۱۰	هر ولایت از ایران	خروج مغول - باتو خان	بخشی از قلمرو مغول
۱۱	دیار ایران و عجم	خروج مغول - هلاکو خان	بخشی از قلمرو مغول
۱۲	مملکت ایران و عجم	خروج مغول - هلاکو خان	بخشی از قلمرو مغول
۱۳	بلاد ایران و عجم	خروج مغول - هلاکو خان	بخشی از قلمرو مغول
۱۴	طرف ایران و آذربایجان	خروج مغول - هلاکو خان	بخشی از قلمرو مغول
۱۵	ایران و عراق و بغداد	خروج مغول - هلاکو خان	بخشی از قلمرو مغول
۱۶	مملکت ایران	خروج مغول - هلاکو خان	بخشی از قلمرو مغول

جدول ۴. کاربرد نام ایران در طبقات ناصری بر پایه دوره‌بندی

ردیف	نام دوره	فراوانی	درصد
۱	دوره اسطوره‌ای و باستانی ایران	۹	۲۲.۵
۲	دوره ایران پس از اسلام تا پیش از مغول	۱۵	۳۷.۵
۳	ایران دوره پس از مغول	۱۶	۴۰
	جمع	۴۰	۱۰۰

در مجموع در طبقات ناصری، نام ایران در ترکیب‌های گوناگون ۴۰ بار به کاررفته است. در این میان گذشته از کاربرد کلی «ایران و توران» که در مجموع ۴ بار به کاررفته، واژه «ایران» با ترکیب‌های گوناگونی مانند «دیار ایران»، «بلاد ایران»، «طرف ایران»، «تخت ایران»، «ملک ایران» به کاررفته است و از این رو حدود ۳۰ نوع ترکیب گوناگون مطرح شده است و بر پایه آن می‌توان گفت منهای سراج در زمینه به کاربردن واژه «ایران» به عنوان مفهوم اداری و سیاسی روزگار خود پیشگام بوده است. همچنین از نظر تنوع ترکیب‌های به کاررفته، دست کم در مقایسه با نظام التواریخ (حتی با وجود اختصار آن)، طبقات ناصری از تنوع بیشتری برخوردار است و در کل ۵ نوع ترکیب «ایران‌زمین»، «ممالک ایران»، «ایران و توران»، «دارالملک ایران»، «سلاطین ایران» در اثر یادشده دیده می‌شود (بیضاوی، ۱۳۸۲: ۱۹، ۳۱، ۳۲، ۴۶، ۸۵، ۱۳۲، ۱۳۳) و نیز از مجموع ۱۳ مرتبه‌ای که این واژه در کتاب یادشده به کاررفته (برخی موارد در یک صفحه آمده است)، ۵ مورد آن به ایران باستان، ۲ مورد درباره خاندان‌های حکومتگر ایرانی دوره اسلامی تا پیش از مغول و ۶ مورد آن برای دوره پس از تسلط مغول برای چنگیزخان، اتابکان سلغوری، اباق‌خان، شمس‌الدین جوینی به کاررفته است.

ازسوی دیگر در خصوص علل این پیشگامی، مهم‌ترین مشخصه طبقات ناصری، گذشته از دانش و آگاهی نویسنده، باید از موقعیت جغرافیای زیسته وی یاد کرد. او تاریخ خود را در فضایی به دور از قلمرو خوارزمشاهیان و مغول نوشت. چون خود از سوی حاکمی مسلمان منصوب شده بود، دسترسی بهتری به چشم‌انداز دگرگونی‌های جغرافیای سیاسی سرزمین‌های پیشین شرق خلافت داشت تا رویدادهای زمانه خود را رصد کند.

می‌توان گفت مهم‌ترین دگرگونی که وی با آن رویاروی بود، از میان رفتن مفهوم «دارالاسلام» بود و با عنایت به اینکه مغولان از نظر منهج سراج «کافر» تلقی می‌شدند، قلمرو ایشان، در عمل به قلمرو کافران تبدیل شده است. این مطلب را از سخن منهج سراج می‌توان آشکار مشاهده کرد. وی بر این باور است؛ تقدیر الهی بوده که «نوبت جهانبانی بعد از ملوک ایران و توران به چنگیزخان مغل و فرزندان او رسید» و لاجرم «حکم دارالاسلام از آن دیار برخاست» و «حکم دارالکفر گرفت» (جوزجانی، ۱۳۶۳: ۹۰/۲). می‌توان گفت این جمله منهج سراج جای گمان دیگری را نمی‌گذارد که وی هوشمندانه به تحولات در حوزه سرزمین‌های اسلامی و جغرافیای آن می‌نگریسته است و از این‌رو بسامد فراوان واژه «ایران» در کنار پیشگامی نویسنده همگی نشان از اهمیت طبقات ناصری در تدوین تحولات جهان اسلام میانه سده هفتم قمری بوده است.

البته در خصوص این مفهوم از «دارالکفر» که منهج سراج به کار برده است، در میان فقهای مسلمان سده‌های پیش‌و پس از حکمرانی مغول، دیدگاه‌های متفاوت و اختلاف نظر وجود دارد. از جمله دیدگاه‌های آن‌ها این است که با تسخیر سرزمین‌های اسلامی یعنی «دارالاسلام» به دست کافران نمی‌توان به آن سرزمین نام «دارالکفر» یا «دارالحرب» داد. این عدم توافق، کار را به آنجا کشانده که جایگزینی برای «دارالکفر» نیز پیشنهاد شده که از آن «دارالعهد» تعبیر شده و گویا این برای خودداری از اطلاق «دارالکفر» به سرزمین‌های مسلمان‌نشین در اختیار کافران بوده است (نک: دانش‌پژوه، ۱۳۹۳: ۶۸۲).

به احتمال زیاد منهج سراج هم با توجه به سابقه تحصیلی، تدریس و شغل قضاوت به این جزئیات آشنایی داشته است؛ اما نکته‌ای که وجود دارد، به ویژه بخش آخر طبقات هنگامی نوشته شده که خلافت عباسی فروپاشیده و برخلاف روزگار گذشته، امیدها برای بازگشت و احیاء آن در بغداد از دست رفته است. قدرت و غلبه مغول را منهج سراج در جنگ با مغول از نزدیک دیده بود و از این رو نمی‌توان تصور کرد که وی به بازگشت قدرت خلافت امیدوار بوده است. از طرفی هم اطلاق دارالکفر بر این سرزمین‌ها برای او دشوار بوده است و شاید برای همین است که در نقل قول اخیرالذکر «حکم دارالکفر» در نسخه موجود به «زمین توران و

مشرق» بازمی‌گردد و بدین شیوه در خصوص سرنوشت «ایران» به‌نوعی سکوت شده است. از این رو می‌توان گفت «ملک ایران» و «زمین ایران» همان مفهومی است که جایگزین «دارالاسلام» شده است.

اما باز هم این پرسش برجای است که چگونه قاضی‌القضات مسلمان دل در گرو اسلام، به این مفهوم «پیش از اسلام» چنگ زده است؟ هرچند پاسخ قطعی به این پرسش دشوار است، اما دست‌کم می‌توان گفت باتوجه‌به کوشش اندیشمندان و دبیران ایرانی در روزگار پس از اسلام، ایران همچنان در قالب مفهوم فرهنگی خود زنده نگه داشته شده و تداوم‌یافته بود؛ بنابراین در روزگار پس از نابودی دستگاه خلافت بغداد (۶۵۶ هـ.ق) که هم‌زمان با پاره‌پاره شدن امپراتوری مغول پس از مرگ منگوقاآن (۶۵۷ هـ.ق) نیز بود، منهای سراج مفهومی سزاوارتر از «ایران» سراغ نداشت تا بر سرزمین‌های بازمانده از ساسانیان که اینک به «قلمرو مغول‌ها» تبدیل شده بود، اطلاق کند.

نتیجه

دست‌آورد این مقاله حاکی از آن است که در باب اهمیت و جایگاه طبقات ناصری به‌عنوان نخستین متن تاریخ‌نگاری فارسی که به مقوله فروپاشی مفهوم «دارالاسلام» در پی سقوط بغداد و جایگزینی آن با مفهوم کهن «ایران‌زمین» توجه کرده است، در پژوهش‌های پیشین به‌نحو شایسته پرداخته نشده و در واقع درباره آن غفلت صورت پذیرفته است. در ادبیات پژوهشی موجود، نظام‌التواریخ (تألیف ۶۷۴ هـ.ق) به‌عنوان کهن‌ترین متن شناخته می‌شود که در دوره پسامغول، این مفهوم به‌مثابه جایگزینی سیاسی به‌کاررفته است. این پژوهش اما نشان می‌دهد که طبقات ناصری، با تألیفی زود هنگام‌تر (حدود ۶۵۸-۶۵۵ هـ.ق)، به این تحول مفهومی پرداخته و بنابراین، در قیاس با متون تاریخ‌نگاری فارسی پس از خود، از جایگاهی پیشگامانه برخوردار است.

موقعیت جغرافیایی - سیاسی منهای سراج جوزجانی (اقامت در دهلی، خارج از قلمرو مستقیم مغول‌ها) به وی امکان داده است تا حافظه تمدنی مفهوم «ایران» را که در قالبی فرهنگی تا بدان روز تداوم‌یافته بود، در قامت یک اصطلاح سیاسی - اداری معاصر به کار بندد. مؤید این سخن، نه تنها تکرار کمی قابل توجه این مفهوم (دست‌کم ۴۰ مورد)، بلکه تنوع ترکیب‌سازی‌های معنادار آن است: «ملک ایران»، «زمین ایران»، «دیار ایران»، «بلاد ایران» و به‌ویژه «ایران‌زمین».

افزون بر آن، تحلیل حاضر آشکار می‌سازد که جوزجانی، برخلاف سنت متداول

تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری، سال ۳۴، شماره ۳۴، پاییز و زمستان ۱۴۰۳ / ۱۸۹

تاریخ‌نگاری پیشین که «ایران» را صرفاً به دوران پیش از اسلام محدود می‌کرد، این مفهوم را به دودمان‌های ایرانی - اسلامی برآمده از بستر خلافت عباسی (مانند طاهریان، صفاریان و سامانیان) نیز تسری داده و در نتیجه برای آنان «هویتی ایرانی» قائل شده است، اما اوج این نوآوری، اطلاق همین مفهوم بر قلمرو خوارزمشاهیان و سپس بر سرزمین‌های تحت سیطره مغولان است. بررسی تطبیقی کاربرد این مفهوم در سه بستر تاریخی ایران «دوره باستان»، «دوره پس از اسلام» و «دوره معاصر نویسنده (عصر مغول)» گواه آن است که بیشترین و بارزترین کاربردها، دقیقاً مربوط به همین دوره اخیر و در توصیف قلمرو مغول است.

درک جوزجانی از این تحول، آگاهانه است. وی آشکارا پایان «حکم دارالاسلام» و استیلای «حکم دارالکفر» در پی تهاجم مغول و در نتیجه خلأ هویتی - سیاسی ایجاد شده را تشخیص داده است. در چنین شرایطی، «ایران‌زمین» - به‌عنوان مفهومی ریشه‌دار در حافظه تاریخی و جغرافیایی منطقه که در این هنگام با قلمرو تحت فرمان هلاکو هم‌پوشانی داشت - تنها گزینه با پیشینه باستانی و مشروعیت تاریخی برای نامیدن این موجودیت سیاسی جدید بود.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

فهرست منابع و مطالعات

- ابن اثیر، عزالدین علی. (۱۳۸۵). *الکامل فی التاریخ*. بیروت: دارصادر.
- ابن بلخی. (۱۳۷۴). *فارسنامه*. تصحیح منصور رستگار فسایی. شیراز: بنیاد فارس شناسی.
- ابن ابی‌الحدید، عبدالحمید. (۱۳۶۳). *شرح نهج البلاغه*. قم: مکتبه آیة‌الله العظمی مرعشی نجفی.
- آقاجری، سید هاشم؛ فضل‌نژاد، احمد. (۱۳۸۸). بازیابی مفهوم ایران‌زمین در آثار و آراء حمدالله مستوفی قزوینی. *تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری*، ۱۹(۱)، ۱-۲۷. DOI: 10.22051/hph.2014.869
- اقبال آشتیانی، عباس. (۱۳۸۰). *تاریخ مغول و اوایل ایام تیموری*. تهران: نامک.
- بلعمی، محمد بن محمد. (۱۳۷۸). *تاریخنامه طبری*. تصحیح محمد روشن. تهران: صداوسیما جمهوری اسلامی ایران.
- بهار، محمدتقی. (۱۳۵۵). *سیک‌شناسی*. تهران: پرستو.
- بیانی، شیرین. (۱۳۷۰). *دین و دولت در ایران عهد مغول*. تهران: نشر دانشگاهی.
- بیضوی، عبدالله بن عمر. (۱۳۸۲). *نظام التواریخ*. تصحیح میرهاشم محدث. تهران: موقوفات دکتر افشار.
- ترکمنی آذر، پروین. (۱۳۹۲). *تاریخ‌نگاری در ایران: از آغاز دوره اسلامی تا حمله مغول*. تهران: پژوهشگاه علوم‌انسانی و مطالعات فرهنگی.
- جعفریان، رسول. (۱۳۸۳). محدوده سرزمین ایرانی‌ها در میانه قرن هشتم هجری. *تارنمای کتابخانه تخصصی تاریخ اسلام*، قابل دسترسی در <https://historylib.com/articles/411> (تاریخ دسترسی در ۲۰ بهمن ۱۳۸۳).
- جوزجانی، ابوعمر. (۱۳۶۳). *طبقات ناصری*. تصحیح عبدالحی حبیبی. تهران: دنیای کتاب.
- جوینی، عظاملک. (۱۳۸۵). *تاریخ جهانگشای جوینی*. تصحیح محمد قزوینی. تهران: دنیای کتاب.
- حسن دوست، محمد. (۱۳۹۳). *فرهنگ ریشه‌شناختی زبان فارسی*. تهران: فرهنگستان زبان فارسی.
- حضرتی، حسن. (۱۴۰۱). *درآمدی بر دوره‌بندی موضوعی و بوم‌محور از تاریخ ایران*. *تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری*، ۳۲(۲۹)، ۱۰۵-۱۳۳. DOI: 10.22051/hph.2023.43510.1663
- دانش‌پژوه، مصطفی. (۱۳۹۳). *دارالاسلام (۱)*. *دانشنامه جهان اسلام*. ج ۱۶. <https://rch.ac.ir/article/Details/8980>
- دینوری، ابوحنیفه. (۱۳۷۳). *اخبار الطوال*. به تحقیق ع. عامر و ج. شیبال. قم: الشریف الرضی.
- ذبیحی، رحمان. (۱۳۸۴). «منهاج سراج»، *دانشنامه زبان و ادب فارسی*، تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.
- راوندی، محمد. (۱۳۶۴). *راحة الصدور و آیه السرور در تاریخ آل سلجوق*. تصحیح محمد اقبال. تهران: امیرکبیر.
- سالاری شادی، علی. (۱۳۹۴). *موضع‌گیری و مناسبات مورخان عصر ایلخانی در قبال ابن اثیر: تضاد و تعارض*. *تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری*، ۲۵(۱۵)، ۳۵-۶۰. DOI: 10.22051/hph.2016.2409
- سجادی، سید صادق؛ عالم‌زاده، هادی. (۱۴۰۱). *تاریخ‌نگاری در اسلام*. تهران: سمت.

تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری، سال ۳۴، شماره ۳۴، پاییز و زمستان ۱۴۰۳ / ۱۹۱

سجادی، ضیاء‌الدین. (۱۳۶۵). «نام ایران در نخستین اشعار فارسی»، *نامواره* دکتر محمود افشار: جلد دوم، دربرگیرنده سی مقاله، به کوشش ایرج افشار و کریم اصفهانیان، تهران: بنیاد موقوفات شرفی، محبوبه. (۱۳۹۲). *زندگی، زمانه و تاریخ‌نگاری، و صاف شیرازی*. تهران: پژوهشکده تاریخ اسلام. صدری نیا، باقر. (۱۳۷۴). پژوهشی در باب اصطلاح ممالک محروسه ایران. *ایران‌شناخت*، ش ۱، زمستان، ۸۷-۶۵. <http://noo.rs/AI3uX>

طباطبایی، سید جواد. (۱۳۹۰). *خواججه نظام‌الملک طوسی: گفتار در تداوم فرهنگی*. تهران: نگاه معاصر. طبری، محمد بن جریر. (بی‌تا). *تاریخ الامم و الملوک*. تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم. بیروت: بی‌نا. ظهیری نیشابوری. (۱۴۰۰). *سلجوقنامه*. تصحیح الکساندر مورتین. تهران: میراث مکتوب. علی‌بیگی، فهیمه. (۱۳۹۳). جوزجانی ابو عمرو عثمان بن سراج‌الدین محمد. *دانشنامه جهان اسلام*، ج ۱۱، ۳۶۰-۳۶۲.

فضلی نژاد، احمد. (۱۳۹۳). ایران‌زمین در تاریخ‌نگاری ایلخانان و ممالیک. *نشریه پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام*، ۸(۱۵)، ۱۷۱-۱۹۰. DOI: 10.22111/jhr.2014.2049

کرافولسکی، دوروتیا. (۱۹۹۳). «مصطلح ایران القومی و اعاده حیاتیه فی عصر الایلخانین المغول»، *العرب و ایران، دراسات فی التاریخ و الادب من المنظور الایدیولوجی*، بیروت: دارالمنتخب العربی للدراسات والنشر والتوزیع.

گردیزی، عبدالحی. (۱۳۸۴). *زین الاخبار*. تصحیح رحیم رضازاده ملک. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.

گوهری کاخکی، مهشید؛ یاحقی، محمدجعفر. (۱۳۹۹). *بازنمایی مفهوم ایران در عصر ایلخانی (بر اساس منظومه‌های تاریخی)*. *پژوهش‌های ایران‌شناسی*، ۱۰(۲)، ۱۸۱-۲۰۳.

DOI: 10.22059/jis.2021.309544.903

اللهیاری، فریدون. (۱۳۸۲). *بازنمایی مفهوم ایران در جامع‌التواریخ رشیدالدین فضل‌الله همدانی*. *مطالعات ملی*، ش ۱۵، ۶۷-۴۹. https://www.rjnsq.ir/article_103498.html

مبین، ابوالحسن. (۱۳۸۲). *طبقات ناصری یا تاریخ ایران و اسلام*. *آینه میراث*، ش ۲۱، ۱۳۲-۱۴۱. <http://noo.rs/SiIgK>

متینی، جلال. (۱۳۸۲). توضیحی درباره کاربرد لفظ ایران در مقاله ایران در تاریخ. *ایران‌شناسی*، ش ۶۰، ۷۷۸-۷۷۹. <http://noo.rs/NUkhl>

مستوفی، حمدالله. (۱۳۹۶). *نزه القلوب*. تصحیح میرهاشم محدث. تهران: سفیر اردهال. نظامی، الیاس بن یوسف. (۱۳۸۹). *هفت‌پیکر*. تصحیح بهروز ثروتیان. تهران: امیرکبیر. همام، محمد بن فریدن. (۱۳۵۱). *دیوان همام تبریزی*. تصحیح رشید عیوضی. تبریز: مؤسسه تاریخ و فرهنگ ایران.

همدانی، رشیدالدین فضل‌الله. (۱۳۹۴). *جامع‌التواریخ: تاریخ مبارک غازانی*. تصحیح محمد روشن و مصطفی موسوی. تهران: میراث مکتوب.

یاقوت حموی، عبدالله. (۱۹۹۵م). *معجم البلدان*. بیروت: دارصادر.

- Ashraf, A (2006), "Iranian Identity iii. Medieval Islamic", *EIr*, online edition, available at <https://www.iranicaonline.org/articles/iranian-identity-iii-medieval-islamic-period/> (accessed on August 29, 2016).
- Bosworth, C.E. (1978). "The Heritage of Rulership in Early Islamic Iran and the Search for Dynastic Connections with the Past", *Iranian Studies*, Vol. 11, No. 1/4, pp.7-34.
- Bosworth, C.E.(2010a). "MENHĀJ-e SERĀJ", *EIr*, online edition, available at <https://www.iranicaonline.org/articles/menhaj-seraj/> (accessed on November 5, 2014).
- Bosworth, C.E.(2010b). "ṬABAQĀT-E NĀṢERĪ", *EIr*, online edition, available at <https://www.iranicaonline.org/articles/tabakat-nasari/> (accessed on October 26, 2012).
- Krawulsky, D. (1978). *Īrān—Das Reich der Īlhāne: Eine topographisch—historische Studie*, Weisbaden.
- [MacKenzie, David Neil](#)(1998). "ĒRĀN, ĒRĀNŠĀHR", *EIr*, online edition, available at <https://www.iranicaonline.org/articles/eran-eransah> (accessed on March 17, 2015).
- Madelung, W. (1969). The Assumption of the Title Shāhānshāh by the Būyids and "The Reign of the Daylam (Dawlat Al-Daylam)." *Journal of Near Eastern Studies*, 28(3), 168–183.
- Melville, Ch (2001). "From Adam to Abaqa: Qādī Baiḍāwī's Rearrangement of History", *Studia Iranica*, 30/1, pp. 67-86.
- Robinson, Chase F. (2003). *Islamic Historiography*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Spuler, B. (1955). *Die Mongolen in Iran*, Berlin: Akademie Verlag.

